

<https://doi.org/10.15407/uhj2023.05.184>
УДК 94(477)«1648»(092)

Валерій СТЕПАНКОВ

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії,
Кам'янець-Подільський національний університет ім. І. Огієнка
(Кам'янець-Подільський, Україна)

stepankovk@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-2963-6726>

Віталій СТЕПАНКОВ

кандидат історичних наук, старший викладач, кафедра історії України,
Кам'янець-Подільський національний університет ім. І. Огієнка
(Кам'янець-Подільський, Україна)

stepankov.vitalii@kpnu.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0002-5497-9344>

Б. ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ VS М. КРИВОНІС: СУПЕРНИЦТВО ЗА БУЛАВУ ЧИ КОНФРОНТАЦІЯ ПОГЛЯДІВ НА ХАРАКТЕР І МЕТУ РЕВОЛЮЦІЙНОЇ БОРОТЬБИ 1648 р.?

Мета полягає у спробі реконструкції характеру взаємовідносин двох видатних діячів початкового етапу Національної революції 1648—1676 рр. **Основні завдання:** з'ясувати чинники появи розходжень у політичній сфері діяльності; вияснити процес їх переростання в конфліктне поле зіткнення поглядів на характер і мету всенародного повстання, яке трансформувалося в революцію; розкрити роль у цьому протистоянні особистих амбіцій кожного з діячів. **Методологія дослідження** ґрунтується на теоретичних конструкціях історичної науки ХХ — початку ХХІ ст., зокрема школи «Анналів», наукових поглядах А. Тойнбі й Ж. Ле Гоффа. Використано принципи неупередженості,

Цитування: Степанков Валерій, Степанков Віталій. Б. Хмельницький vs М. Кривоніс: суперництво за булаву чи конфронтація поглядів на характер і мету революційної боротьби 1648 р.? *Український історичний журнал*. 2023. № 5 (572). С. 184—207. <https://doi.org/10.15407/uhj2023.05.184>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

історизму, альтернативності й системності та наступні методи: хронологічний, періодизації, ретроспективний, реконструктивний, історико-генетичний, синхронний, історіографічного аналізу й синтезу. **Основні результати.** Аналіз джерельної бази та наукових здобутків попередників дозволив встановити, що конфлікт Б. Хмельницького і М. Кривоноса — це прояв не стільки протиборства владних амбіцій, скільки персоніфікованого феномену зіткнення альтернативних тенденцій перебігу повстання: збереження його козацького характеру чи трансформації в Національну революцію. Доведено, що влітку — восени 1648 р. українська державна ідея досягнення відокремлення Русі (України) від Корони Польської генерувалася у свідомості радикально налаштованих старшин і рядових учасників революційної боротьби, неформальним проводирем котрих виступав М. Кривонос, а не у Б. Хмельницького та очолюваного ним поміркованого угруповання старшин (переважно з реєстрового козацтва). Конфліктна ситуація між ними стала породженням полярності їхніх поглядів на характер і мету повстання та зародженням у першого з них амбіцій оволодіння булавою. В особистісно-соціальному просторі взаємовідносин обох діячів виділяємо три етапи. Перший (лютий — травень) відзначався порозумінням у проведенні воєнних операцій. Другий (червень — перша декада серпня) характеризувався визріванням конфлікту та застосуванням Б. Хмельницьким силового варіанту його розв'язання. Третій (друга декада серпня — листопад) вирізнявся постконфліктною настороженістю зі збереженням розбіжностей у поглядах, що виразно проявилися під час замостянських перемовин 20—21 листопада 1648 р. **Перспективи подальших студіювань** убачаємо в необхідності дослідження процесів трансформації козацької старшини в українську політичну протоселіту 1648 р. та впливу на них політичної діяльності Б. Хмельницького і М. Кривоноса. **Практичне значення досягнутих** результатів полягає в їх можливому використанні науковцями для написання монографій і статей з історії революції XVII ст., а викладачами вишів й учителями — в освітньому процесі. **Оригінальність дослідження** обумовлюється здійсненою вперше в історіографії спробою реконструкції цілісної картини генези, розвитку та силового розв'язання конфлікту Б. Хмельницького з М. Кривоносом, а також їх політичних поглядів.

Ключові слова: *Б. Хмельницький, М. Кривонос, козацька старшина, революційна боротьба, конфронтація, угруповання, погляди, Замостянське перемир'я.*

Важко збагнути особливості розвитку революційних подій 1648 р. без з'ясування процесу трансформації козацької старшини в політичну еліту Української держави, що інтенсивно формувалася. Він гальмувався відсутністю державної ідеї, домінуванням корпоративних інтересів Війська Запорозького, відмінністю поглядів на сутність і мету повстання. У цьому відношенні показовим є характер взаємовідносин їх очільників — Богдана Хмельницького та Максима Кривоноса. На жаль, в історіографії панує мовчання щодо вияснення природи тривалого конфлікту між ними, внаслідок чого залишається нез'ясованою істотна відмінність політичних поглядів радикального й поміркованого угруповань козацької старшини, а отже неможливо осмислити складнощі становлення еліти.

Джерельна база статті, через відсутність матеріалів гетьманського, полкових і сотенних архівів, листування Б. Хмельницького та М. Кривоноса, а також представників старшинського корпусу й козаків, відзначається крайньою обмеженістю та суперечливістю даних. До того ж абсолютна їх більшість витворена автора-

ми шляхетського походження, вороже налаштованими до повсталих українців. Тому, по-перше, отримувана інформація з віднайдених джерел далеко не завжди автентична й достовірна та потребує ґрунтовного аналізу; по-друге, в деяких випадках автори спромоглися реконструювати події лише схематично (контурно), а також змушені були вдаватися до здогадів, гіпотез частіше, ніж цього хотілося б. Джерельну базу складають як рукописні матеріали, що зберігаються в архівосховищах і наукових бібліотеках України¹ та Польщі², так й археографічні публікації, де міститься цінна інформація про політичні погляди, характер взаємин обох очільників революційного руху 1648 р. [1—5].

Проблема визрівання конфлікту між Б. Хмельницьким і М. Кривоносом, його характеру й розвитку не стала в історіографії предметом спеціального дослідження. Зазвичай її торкалися лише дотично. М. Грушевський уперше зробив спробу реконструювати політичний портрет М. Кривоноса як «головної фігури повстання» влітку 1648 р. й окреслив контури природи конфлікту з гетьманом [6, С. 45—49]. В. Липинський суперечливо тлумачив його роль у революційній боротьбі: то вбачав у ньому «найвидатнішого представника» «народного руху» [7, С. 127], то трактував «крівавим провідником української черні», «найголоснішим провідником революції 1648 року», «руйнівна» й «демагогічна» діяльність котрого породжувала «гострі непорозуміння між ним і гетьманом, якому врешті вдалось Кривоноса усунути» [8, С. 165—166]. Для М. Петровського М. Кривоніс — «народний герой», один із «найвидатніших [...] борців проти гніту шляхетської Польщі», «перший полковник» Б. Хмельницького, з котрим завжди панувала «єдність дій» і не існувало «принципальних розходжень», не кажучи вже про конфліктність [9, С. 74—79]. Із радянських дослідників тільки І. Крип'якевич відзначив наявність у нього своїх «амбіцій» як полководця, що мав розбіжності зі Б. Хмельницьким «у военній тактиці», проте, на його переконання, «у найважливіших політичних справах [...] поділяв погляди Хмельницького» й «вони стояли на однакових позиціях у ставленні до шляхетської Польщі» [10, С. 84—86; 11, С. 57—60]. Інші автори, ідеалізуючи його діяльність, замовчували факт гострого конфлікту з Б. Хмельницьким [12, С. 164—180; 13, С. 74—93, 109, 132, 144; 14; 15].

¹ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі — ЦДАІАК України). Ф. 1230. Оп. 1. Спр. 254. 9 арк.; Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника. Відділ рукописів (далі — АННБ. ВР). Ф. 4. Спр. 1321/II. 476 арк.; Ф. 5. Спр. 198/II. 844 арк.; Спр. 225/II. 851 арк.; Спр. 324. 51 арк.; Спр. 3882/II. 64 арк.; Спр. 5768/I. Т. 1: 1522—1649. 953 арк.; Спр. 5769/III. 1858 арк.; Ф. 103. Спр. X.

² Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (далі — AGAD). Zespół 357. Sygn. 155/181. 512 s.; Zespół 549. Sygn. 9. Т. III. 261 s.; Archiwum Narodowe w Krakowie (далі — ANK). Zespół 465. Sygn. 31. 326 s.; Sygn. 41. 238 s.; Biblioteka Jagiellońska w Krakowie (далі — BJ). Sygn. 49. 457 s.; Sygn. 90. 72 k.; Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie (далі — ВКСz). Sygn. 142. 734 s.; Sygn. 143. 754 s.; Sygn. 379. 218 s.; Sygn. 2576. 666 s.; Sygn. 3564. 534 s.; Biblioteka Naukowa Polskiej Akademii Nauk w Krakowie (далі — ВNPANK). Sygn. 1062. 387 k.

Знаний український історик А. Винар не лише спростував міф щодо шотландського походження М. Кривоноса, але й найґрунтовніше на сьогоднішній день дослідив біографічні дані до 1648 р. [16, С. 353—357; 17, С. 358—371]. Хоч у сучасній історіографії ця проблема продовжує або замовчуватися [18, С. 97—114], або висвітлюватися опосередковано, все ж окреслилася позитивна тенденція визнання наявності гострого конфлікту між ним і гетьманом й застосування останнім репресій проти нього та його соратників [19, С. 164—176; 20, С. 145—152, 159—160]. Польські ж дослідники продовжують ігнорувати його існування, вважаючи, що М. Кривоніс діяв, якщо й не виконуючи безпосередніх розпоряджень Б. Хмельницького, то принаймні не без його «прихованого схвалення», а деякі з них схильні вважати інформацію про покарання полковника всього-на-всього плітками [21, С. 110—123, 156—158; 22, С. 27—29, 45—46; 23, С. 44—128, 163—167; 24, С. 53—77; 25, С. 45—57, 162—172; 26, С. 87—120, 157—169].

Уважаємо вкрай важливим для з'ясування поставленої проблеми бодай пунктирно окреслити прикметні риси ментальності та світоглядних засад Богдана Хмельницького й Максима Кривоноса, що сформувалися на початок повстання, і таким чином виявити ті з них, що були тотожними, а отже могли слугувати підставою для спільних дій, і ті, які були несхожими чи навіть протилежними, що вели до протистояння. На превеликий жаль, в історичній літературі частіше всього ігнорується значимість впливу дореволюційного періоду життя обох діячів на характер їх відносин упродовж 1648 р. Через що виникає хибне уявлення, начебто вже з початку революції Б. Хмельницький очолив усенародне повстання українців за незалежність від Речі Посполитої й розбудову самостійної держави, а М. Кривоніс — це вірний соратник і поборник його ідей. Тому вимальовується ледь не ідилічна картина взаємин очільників боротьби.

Вони обидва належали до плеяди видатних особистостей, породжених історичною епохою «Першого національного відродження» [27, С. 51], яка розпочалася в 1590-х рр. і тривала, на наш погляд, до трагічного завершення революції 1648—1676 рр. Прикметними рисами її першого періоду, що продовжувався до 1648 р., були надзвичайно енергійна колонізація південних і східних регіонів України, яка за масштабністю не мала «собі рівних в Європі» [28, С. 89]; розвиток агрокультури у формі протофермерського (козацького) типу господарства й посполитської власності на землю («займанщини»); поява мануфактурного виробництва; трансформація козацького стану в «політичний народ» України, а частини козацької старшини — в політичну протоеліту й зародження в неї «контурів державної ідеї у формі витворення самостійної Руської (Української) держави» [29, С. 171]; «лавиноподібне наростання» національної свідомості [27, С. 51]; виховування якісно нового типу особистості — господаря-воїна (козака чи слободянина), готового зі зброєю в руках захищати свою найбільшу цінність — свободу, «родину, домівку і результати важкої, але вільної праці» [28, С. 93].

Обидва вони, зростаючи кожен у своєму мікросвіті (Б. Хмельницький — у шляхетсько-козацькому, корпорації реєстрового козацтва, а М. Кривоніс — по-

сполитсько-запорозькому), проймалися її духом, відчуваючи себе не пасивно-безвольними спостерігачами плину подій, у вирі яких опинялися, а їх активними учасниками. І перший, і другий на початок революції набули вже багатогранного життєвого досвіду, успішно долаючи екстремально-суворі випробування воєнними діями, морськими виправами, «побувавши в усіх найнебезпечніших і найважчих місцях Гелеспонту й Середземного моря» [4, С. 6] (М. Кривоніс) чи «суворим ув'язненням» у турецькій неволі [2, С. 124] (Б. Хмельницький), украй небезпечної козацької служби на кордонах Дикого Поля та постійною боротьбою за виживання з кримськими й ногайськими татарами. Водночас обоє впродовж десятків літ добряче поварилися в «казані» козацького соціуму, вбираючи кожен у себе ті його звичаї, ментальність, політичні орієнтації та цінності, які органічно сприймалися винятково індивідуальним світоглядом, вдачею, характером, темпераментом, а також уже попередньо утвореними ментальними архетипами соціальних груп, в яких народилися і зростали.

Саме тому, попри належність до єдиної корпорації Війська Запорозького, згадані діячі суттєво різнилися своїми соціальними й політичними орієнтаціями. Так, Б. Хмельницький, сформувавшись у шляхетському середовищі та покаявшись, належав до заможної верхівки реєстровиків, обіймаючи старшинські посади. Послідовно обстоюючи козацькі «права і вольності» й інтереси православ'я (взяв участь у повстаннях 1630, 1637—1638 рр.), усе ж не поділяв настроїв радикально налаштованих кіл козацтва; аж ніяк не переймався соціально-економічними інтересами посполитих, уважаючи наявну соціальну структуру суспільства освяченою Богом й непорушною. Як і більшість покочаченої шляхти, реєстрових і заможних нереєстрових козаків, гадки не мав поривати з Річчю Посполитою, вважаючи її своєю Вітчизною, а також перебував у полоні традиційного козацького міфу про польського короля як гаранта збереження прав і свобод Війська Запорозького й руського народу [30, С. 337—353; 31, С. 15—18; 32, С. 251—256]. Тому доводилося навіть зі старшинами подібної політичної орієнтації в ім'я збереження своїх привілеїв і свобод жертвувати інтересами нереєстрового козацтва й покочачених посполитих, котрі брали участь у виступах проти польської влади. За його ж власним визнанням, зробленим у листі до шляхти та міщан Замостя від 7 листопада 1648 р., «тоді (під час повстання 1638 р. — *Авт.*) нам було погано, коли ви нас спочатку обдурили, а саме, давши подарунки запорізькій старшині, намовили нас від черні відокремитися, що ми й зробили, повіривши вашому слову» [2, С. 77].

Натомість М. Кривоніс виховувався в посполитській сім'ї (вірогідніше всього міщанській), у молодості займався ремеслом і торгівлею, мав конфлікт зі владою чи власником поселення, в якому проживав із сім'єю, був засуджений на смерть та, уникнувши її, подався на Запоріжжя козакувати і прославився в морських виправах [4, С. 48; 16, С. 355—356; 17, С. 361—370; 33, С. 48]. Напевне, ставши козаком, перевіз сім'ю до м. Вільшани на Черкащині [12, С. 164; 19, С. 166]. Його світоглядні засади формувалися, на відміну від Б. Хмельницького, в колі радикально налаштованих запорожців, нереє-

стрових козаків та їхніх старшин. До того ж він проймався їхніми політичними, соціальними й ментальними цінностями. З-поміж них назвемо головніші: домагання урівняти статус козацтва зі шляхетським, збереження прав і свобод руського (українського) народу, автономія козацькому регіону, визнання за покозаченим поспільством козацького імунітету, ліквідація церковної унії, зародження в розпливчастій формі ідеї звільнення Русі з-під польської влади тощо. Вони засвідчували започаткування в 1620—1630-х рр. процесу трансформації радикального угруповання старшини і значного військового товариства в українську політичну протоеліту [29, С. 164—172], до якої входив і М. Кривоніс. Вона не відчувала також особливого благоговіння перед маєстатом короля й Річчю Посполитою як Вітчизною.

Отже на початок революції як Б. Хмельницький, так і М. Кривоніс перебували у вельми зрілому віці (першому з них уже було бл. 52—53, а другому бл. 44—48 років), володіли багатющим життєвим досвідом, значно відмінними політичними, соціальними поглядами, яскраво вираженою харизмою серед різних прошарків Війська Запорозького та покозаченого поспільства й неабиякими амбіціями.

Відомо, що на початку 1648 р. на Січі несла службу залага Черкаського реєстрового полку та перебувала частина запорожців і козаків із Черкащини, серед яких, вірогідніше всього, був М. Кривоніс. Порозумівшись зі Б. Хмельницьким, котрий готував повстання, 4 лютого вони передали йому управління, а зібрана десь 10—15 лютого козацька рада обрала гетьманом [2, С. 31; 20, С. 82—83]. За інформацією від 14 березня Я. Мислишевського, Б. Хмельницький удавав, «що начебто взяв Запоріжжя за дозволом (з рук) Речі Посполитої, а сам же проголосив себе його володарем і сторожем»³. Основну увагу приділяв формуванню війська, в якому М. Кривоніс отримав старшинську посаду (ймовірніше всього черкаського полковника), що засвідчувало факт його високого авторитету серед військового товариства та особисте знайомство з новообраним гетьманом.

Перша достовірна згадка про його активну участь у повстанні припадає на Жовтоводську битву, під час якої він погодився бути заручником у перемовинах Б. Хмельницького з польським воєначальником С. Потоцьким [34, С. 203; 35, С. 105]. За кілька місяців повстання М. Кривоніс уже постав якщо не «правою рукою», то насправду одним із найближчих соратників гетьмана. Адже важко повірити в те, начебто він суто випадково спочатку доручив полковникові командувати авангардом війська, що рухалося до Корсуня, а пізніше — облаштувати фатальну засідку для поляків, котрі ранком 26 травня розпочали відступ до Білої Церкви. І це завдання М. Кривоніс блискуче виконав⁴ [5, С. 20—24, 36—40; 18, С. 72—78; 20, С. 105—110; 34, С. 386—431; 35, С. 115—124; 36, С. 149—153]. Певна річ, що саме радикально налаштовані старшини (чи не

³ ВJ. Sygn. 49. S. 224.

⁴ Ibid. Dział rękopisów. Sygn. 90. S. 1—2.

провідну роль серед них відігравав М. Кривоніс), котрі вочевидь домінували в керівництві повстанням, домоглися від гетьмана формування програми прохань до Варшави, що передбачала не лише скасування Ординації 1638 р., але й виведення польського війська із Задніпров'я й «України», ліквідацію тут «управління Речі Посполитої» та створення удільної держави («руського князівства») ⁵ [23, С. 124—125].

Проте впродовж першої декади червня 1648 р. настрої гетьмана та очільників Війська Запорозького докорінно трансформувалися, оскільки, як на наш погляд, істотно змінився їх склад. Чому? Справа в тому, що до повстанців приєдналися 6 тис. реєстрових козаків, близьких за духом і політичними поглядами Б. Хмельницькому. Добре знаючи їхніх старшин, він саме з них почав творити нове керівне ядро Війська Запорозького, призначаючи на посади генеральних старшин і полковників. Радикально налаштовані старшини втратили провідну роль, опинившись у меншості, адже більшість їх (у тому числі М. Кривоноса) гетьман направив із козацькими сотнями в різні регіони України для організації повстанського руху ⁶ [37, С. 121; 38, С. 83—84] та встановлення власного контролю над його розвитком. По суті відбувся політичний переворот, унаслідок якого владні повноваження в керівництві повстанням перейшли до рук поміркованого угруповання, котре, як і переважна більшість реєстровиків, не думало поривати з Річчю Посполитою, розглядаючи свій виступ «невільним гріхом», учиненим задля захисту законних прав і свобод Війська Запорозького ⁷ [2, С. 32—34; 6, С. 11—12; 32, С. 253—256; 39, С. 181].

На цей час у них не було, та й не могло бути жодних задумів звільнення українських земель і відродження Руської (Української) держави, оскільки самої ідеї цього ще не було сформульовано ані в козацькій, ані у шляхетській спільноті (її творцем став Б. Хмельницький, але тільки в першій половині 1649 р.). Тож поки що вони підтримали на військовій раді 12 червня 1648 р. пропозиції брацлавського воеводи А. Кисіля щодо укладення перемир'я й відрядження посольства до Варшави [3, С. 72; 5, С. 50]. Не може не викликати подиву надзвичайна поміркованість змісту розробленої інструкції для ведення переговорів зі Владиславом IV (про смерть короля ще не знали). Вона містила клопотання тільки про збільшення реєстру до 12 тис. осіб, право обирати старшин, виплату заборгованої за 5 років платні, залишення Війська Запорозького «при всіх наших військових вільностях і привілеях», не чіпати «нашого духівництва» тощо [2, С. 38—39].

Ця програма прохань після двох здобутих перемог виявилася суттєвим кроком назад навіть у порівнянні з вимогами деяких гетьманів 30-х рр. XVII ст. Наприклад, 1632 р. І. Кулага-Петрижицький рішуче (без «жебрання» і «плагання») добивався зрівняння статусу козацтва зі шляхетським, його права

⁵ ЛННБ. ВР. Ф. 5. Спр. 225/II. Арк. 61—61 зв.; ВКСz. Dział rękopisów. Sygn. 142. S. 165—166, 169, 203; Sygn. 2576. S. 215.

⁶ ЛННБ. ВР. Ф. 5. Спр. 3882/II. Арк. 25 зв.

⁷ Там само. Спр. 198/II. Арк. 475; Спр. 231/II. Арк. 168 зв.; Спр. 5769/III. Арк. 31.

обирати короля, принесення майбутнім монархом присяги заспокоїти «релігію старожитну грецьку, підтвердити права й вольності російської (себто руської — *Авт.*) нації і наші рицарські» та скасувати унію. Застерігав владні кола Речі Посполитої: якщо король обійме трон без їхньої згоди, «без затвердження прав і свобод народу нашого російського [...] тоді, аби нас за бунтівників РП не вважали, а за охоронців прав і вольностей своїх. Відгукуємося з тим, що жодного за володаря собі мати не хочемо, як уже зазначалося, допоки нам і духовним нашим прав, свобод і вольностей к. м. не затвердить і не присягне» [40, С. 34—368; 41, С. 15—22]. Ба більше, під час повстання 1637—1638 рр. його очільники перебирали до своїх рук функцію протектора поспільства, демонстрували готовність визнати козацький імунітет за всіма учасниками виступу й у невизначеній формі окреслювали задум добиватися звільнення Русі з-під польської влади [29, С. 169—172; 40, С. 404—408, 414—428, 439; 42, С. 87; 43, С. 175—176, 185—186, 199—201, 221, 228, 247; 44, С. 404, 427]. Себто вони явно еволюціонували в українську політичну протоеліту, чого не можна сказати про угруповання Б. Хмельницького, котре продовжувало залишатися на позиціях традиційної козацької еліти.

Про це переконливо промовляють його подальші політичні кроки впродовж червня — липня 1648 р., коли козацьке повстання почало трансформуватися в Національну революцію. Важко не погодитися з думкою М. Грушевського, що гетьман прагнув «залагодити як найскорше все що стало ся, дістати бажані — такі скромні справді — уступки, і вернути ся до привичного становища вірних слуг його королівської милости і річи-посполитої — от що мусіло бути першим і найсердечнішим бажанням всеї “статочної” козаччини, і Хмельницького як її провідника» [6, С. 9]. Як і він, «статочні» старшини не приховували бажань домагатися укладення миру за умов, «коли б Річ Посполита погодилася на їхні пункти»⁸ [45, С. 46—47]. Мабуть гетьман не випадково обмежив прийняття покаянних послонитих до лав війська⁹ [46, С. 77] та вчинив невдалу спробу приборкати повстання в лівобережних маєтках князя Я. Вишневецького. Відсилаючи до останнього кількох полонених, недоречно виправдовувався, мовляв, «не козаки все це вчинили (погром у Лубнах — *Авт.*), а власні збунтовані піддані його милости князя» [45, С. 45, 47]. У другій половині червня переконував Варшаву, що в разі успішного завершення місії посольства особисто вирушить проти повстанців в Україні, аби їх «знищити» [45, С. 47]. У зв'язку з цим вважаємо хибними як уявлення частини шляхти про наміри Б. Хмельницького домогтися відродження Руського князівства, «титуватися князем руським» і «заснувати руську монархію»¹⁰ [5, С. 109; 45, С. 28], так і сприйняття його деякими послонитими за «свого визволителя і визволителя своєї віри», «батька Вітчизни», «відроджу-

⁸ ВКСz. Dział rękopisów. Sygn. 143. S. 533.

⁹ Ibid. Sygn. 142. S. 147.

¹⁰ BNPA NK. Dział rękopisów. Sygn. 1062. S. 261 v.

вача давньої свободи», «нового Мойсея, котрий звільнить їх з лядської неволі»¹¹ [47, С. 217; 48, С. 51; 49, С. 12].

Тим часом більшість селян і міщан, масово покозачуючись, повставала проти шляхти, урядників, орендарів, католицького духовництва [50, С. 265—268] та, як радикально налаштовані низи козацького війська¹² [3, С. 72], рішуче виступали проти замирення з Річчю Посполитою. Й серед старшин, котрі верховодили ними, масштабністю дій виділявся М. Кривонос. Вийшовши з-під Білої Церкви у статусі черкаського полковника (поширена в історіографії думка про призначення його Б. Хмельницьким наказним гетьманом не підтверджується аналізом джерел) з 400 козаками, бл. 7—8 червня 1648 р. за допомогою міщан оволодів Погребищами. Звідси подався на південний захід, звільняючи поселення, й уже на чолі 4 тис. повстанців 21 червня зайняв Тульчин. Спочатку планував продовжити похід до Шаргорода та далі до Бара, але з невідомої причини попрямував на північ і 1 липня ввійшов до Вінниці¹³ [1, С. 72; 13, С. 76—79; 42, С. 98—100; 50, С. 269—270; 51, С. 35; 52, С. 27—28; 53. №2, С. 130].

Наступальні операції М. Кривоноса викликали потужне повстання посполитих у північній і центральній частинах Брацлавщини. За словами львівського райці С. Кушевича, «знову піднялася велика й небезпечна хуртовина через поганця якогось Кривоноса, котрий збунтував всю чернь українську» [51, С. 35]. Найімовірніше, довідавшись про криваві лиходійства Я. Вишневецького на порубіжжі півдня Житомирщини й півночі Брацлавщини¹⁴ [21, С. 114—115], вирушив проти нього. Дорогою звільнив від його залоги Немирів і зайняв Прилуки. На початку другої декади липня 1648 р. до війська М. Кривоноса приєдналися Білоцерківський полк Д. Гирі й, можливо, Уманський полк І. Ганжі [21, С. 114—116; 42, С. 103—104; 45, С. 46; 47, С. 269; 52, С. 29—30]. Звільнивши північ Брацлавщини вступив у південні райони Житомирщини, 17 липня оволодів Махнівкою, де відбив наступ кількох тисяч жовнірів Я. Вишневецького й розпочав їх переслідування. Наступаючи кількома колонами, його полки звільнили Янушпіль, Чуднів, Чорторію і 20 липня підійшли до Полонного, зміцненого краще за Львів. 21 липня за допомогою міщан місто було взяте, а наступного дня — замок¹⁵ [13, С. 81—83; 21, С. 118—120; 42, С. 105—106; 53. № 2, С. 132]. Не гаючи часу, розпочав марш на південь до Старокостянтинова, сподіваючись там розгромити Я. Вишневецького.

Виправа М. Кривоноса на Брацлавщину, південь Житомирщини й Волині викликала, з одного боку, масову втечу шляхти, урядників, католицького духовництва та єврейства, а з іншого — повсюдне повстання посполитих не тільки на цій території, але й у Подільському воєводстві. Саме він та його найближчі соратники — син Кривоносенко, Браха, Копейка, Півмісяця, Полуян, Трифон

¹¹ AGAD. Zespół 355. Sygn. 155/181. S. 228; ВКСз. Dział rękopisów. Sygn. 142. S. 67.

¹² ВКСз. Dział rękopisów. Sygn. 142. S. 260.

¹³ ЛННБ. ВР. Ф. 5. Спр. 225/II. Арк. 87—87 зв.; АНК. Zespół 465. Sygn. 31. S. 29—30.

¹⁴ ЦДІАК України. Ф. 1230. Оп. 1. Спр. 254. Арк. 2—3.

¹⁵ Там само. Арк. 3—5; ВКСз. Dział rękopisów. Sygn. 142. S. 574—576; Sygn. 379. S. 49.

та інші стали серцевиною формування радикального угруповання старшини Правобережної України, котре творило повстанське військо, сприяло становленню органів влади як у формі полково-сотенного устрою (який уперше з'явився ще у середині 1620-х рр. у козацькому регіоні [29, С. 162]) Української держави, що народжувалася в полум'ї революції, так і міського й сільського самоврядування, які визнавали своє підпорядкування володареві булави. Наприклад, міщани Немирова у відповідь на вимогу польського ротмістра Я. Барановського відчинити браму заявили: «Тут немає нічого ляхцького і вже визнаємо Хмельницького своїм володарем» [54, С. 17]. У кінці червня 1648 р. полонений козак із полку М. Кривоноса повідомив кам'янецькому старості, що «вже держава від вас ляхів перейшла до нас козаків»¹⁶. В.Д. Заславський у липні підкреслював, що повстанці у захоплених ними містах «заводять своїх урядників, окрему республіку собі вчинивши» [7, С. 57]. Учасник подій 1648 р. на Поділлі ярмолинецький шляхтич Є. Ярмолінський (?) у «Віршованій хроніці» зафіксував прагнення повсталих русинів позбутися польського панування та жити в незалежній Русі: «Не тільки до Хмеля йшли, а теж особливо до Кривоноса, / До різно званих полковників, але кожен як оса. / “На ляхів, ляхів”, зразу бунти починаються, / Ляха, єврея по скринях, ямах, полицях, улоговинах шукають, / Навіть у русі, своїх братів, в землі, в гною, у воді, в дереві / Не влежав у вбиральні, за шкірою, ні в роті» [1, С. 499]. Їхнім гаслом у повстанні було: «Бий, забий, знищ, нехай лядської крові й краплі не буде в руських краях / І пам'ять про її запах нехай перед руським носом не смердить» [1, С. 500].

Як стверджував сучасник подій польський історик В.Я. Рудавський, «Русь тріумфувала начебто з повернення до давніх своїх вольностей і з відсунення кордонів Польщі аж до Вісли» [49, С. 38]. Полонені повстанці на тортурах сміливо заявляли, що «не хочуть втихомирюватися аж до Вісли»¹⁷. У свідомості, емоціях і почуттях русинів проявлявся потужний спалах усепоглинаючої ненависті до польського володарювання, якого прагнули позбутися. Вельми промовисто звучать визнання левенців (опришків), захоплених під час штурму Кам'янця-Подільського в кінці серпня 1648 р.: вони «не мають з козаками ні жодного зв'язку, ні товариства, але самі добровільно, з відрази до рабства й не стерпівши польського панування, взялися за зброю проти надлюдських зловживань»¹⁸. Саме це почуття ненависті, попри всі його деструктивні соціальні наслідки, слугувало підвалиною зародження й розвитку «дисперсного народного націоналізму» [55, С. 747—749], спрямованого на незалежнення Русі.

М. Кривонос і його соратники, на відміну від угруповання Б. Хмельницького та «статечних» козаків, сповна поділяли ці настрої повсталого люду. Як справедливо зауважував М. Грушевський, «ідеологія Кривоноса — ідеологія отсього повстання взагалі; він нічим не вирізняє себе з нього, з його завдань і

¹⁶ ЛННБ. ВР. Ф. 5. Спр. 225 / II. Арк. 87 зв.

¹⁷ ВКСз. Dział rękopisów. Sygn. 143. S. 27.

¹⁸ Ibid. Sygn. 142. S. 680.

мотивів, і виступає як представник війська» [6, С. 47]. Саме через радикалізм у поглядах та діях однозначно характеризувався в польських джерелах найзатятішим ворогом Корони [56, С. 136; 57, С. 189—190]. Невипадково також після оволодіння Чудновом, Полонним, іншими містами, почали поширюватися чутки, що він «поспішав» (у джерелі помилково названо прізвище гетьмана — *Авт.*) до Луцька й Володимира, аби встигнути до 25 серпня «стати на Віслі»¹⁹. Геніальність М. Грушевського дозволила йому вперше в історіографії розгледіти у М. Кривоносові не типового очільника розлюченого поспільства, охопленого жадобою помсти своїм поневолювачам, а самобутню особистість, оповиту маревом таємничості, справді історичного формату. «Кривонос титулує себе, — підкреслював він, — полковником королівського козацького війська (завсіди одначе без означення свого полкового округу — не називаєть ся він і в звітках про Кривоноса, се показує, що у властиву військову організацію він таки не входив). Але яку імпазантну ролю він при тім бере на себе! Він хоче рішати про війну і згоду, диктує умови, ставить ультіматум, береть ся наводити чи відкликати татарську орду. Се не простий полковник; сей чоловік, видима річ, чує щось більше за собою» [6, С. 48]. Ці пунктирно окреслені штрихи його політичного портрета відзначаються дивовижною точністю, фіксуючи загадковість постаті очільника радикально налаштованих мас, котрі своєю активністю й рішучими діями започаткували тенденцію трансформації козацького повстання в Національну революцію, якій активно намагався протидіяти Б. Хмельницький, пориваючись зберегти козацький характер повстання. І зіткнення обох цих тенденцій знайшло прояв у персоніфікованому конфлікті його видатних проводирів.

Важливим джерелом з'ясування як світоглядних засад М. Кривоноса, так і його вдачі слугує зміст трьох збережених листів, написаних ним десь у період із 18 по 25 липня. По-перше, не може не вражати відсутність пієтизму до адресатів, незважаючи на їх статус, лаконічність та інколи безапеляційність висловлюваних суджень, що підкреслювали владність і безкомпромісність їх автора. По-друге, кидається у вічі прагнення особисто розв'язувати проблеми політичного характеру, які однозначно належали до компетенцій гетьмана, старшинської та військової рад: продовження чи припинення наступальних дій (хоч Б. Хмельницький і наказував, «аби без його поради нічого не вчиняв»); ув'язування повернення посольства з Варшави з характером подальших відносин із Річчю Посполитою; самочинність впливу на позицію кримської знаті та ін. По-третє, власне взяв у свої руки обов'язок захистити населення від кривавих розправ Я. Вишневецького, покінчивши з ним без узгодження з Б. Хмельницьким [1, С. 115; 3, С. 70, 94; 5, С. 88, 147]. Надзвичайно важливим чинником згубного впливу на характер взаємовідносин діячів стали ігнорування М. Кривоносом наказу щодо припинення «свавілля» й засвідчення претензій на булаву²⁰ [2, С. 67], чого владолюбний гетьман не міг подарувати.

¹⁹ ANK. Zespól 465. Sygn. 41. S. 39.

²⁰ ЛННБ. ВР. Ф. 5. Спр. 5769 / III. Арк. 169.

Тим часом після мобілізації війська Б. Хмельницький вирушив у похід і близько 26—27 липня 1648 р. з'явився до Паволочі. Першорядну увагу приділяв розв'язанню трьох значущих проблем: уникнення воєнних дій із Річчю Посполитою й укладення мирної угоди, взяття під контроль повстанського руху в регіонах та збереження булави у своїх руках. А тому продовжував шукати порозуміння з головнокомандувачем польської армії В.Д. Заславським, узяв під охорону маєтності литовських сенаторів, магнатів і шляхти та передав коронному стражникові володіння Я. Вишневецького [1, С. 102; 2, С. 58—63]. Десять у другій декаді липня не без його участі було ухвалено «Артикули про устрій Війська Запорозького» — правовий документ, що регулював характер відносин у козацькій корпорації, зокрема розширював повноваження гетьмана у сфері покарань старшини й козаків за невиконання його наказів аж до їх страти [1, С. 102].

Спираючись на «Артикули...», Б. Хмельницький почав розсилати грізні універсали повстанцям із наказом припинити напади, грабежі та вбивства під загрозою смертної кари. Як повідомляв 30 липня 1648 р. В.Д. Заславському, «а своїх від наїздів і шарпанини не чим іншим, тільки мечем приборкую» [2, С. 63]. Того ж дня звернувся зі спеціальним повелінням до козаків Війська Запорозького не чіпати «міста Острога і всіх полів» — маєтності згаданого князя — й «не чинити жодної шкоди і кривд», оскільки «кожен такий за найменшою скаргою не уникне суворого покарання смертю згідно з артикулами (пунктами) про устрій Війська Запорозького. Цього кожен полковник кожного полку має дотримуватися і карати смертю. А коли б полковник не вчинив слушної справедливості, тоді він сам буде нами скараний на смерть» [1, С. 102]. Зрозуміло, що «Артикули...» надавали Б. Хмельницькому додаткові права для збереження влади у своїх руках, адже загрози її втрати були реальними. Вже в кінці червня 1648 р. з'явилися перші сигнали про наміри частини повстанців Лівобережжя «обрати собі іншого старшого» [45, С. 47]. Не могли не турбувати його авторитет та самостійність дій М. Кривоноса, в розпорядженні котрого перебували щонайменше 20 тис. козаків і повстанців [25, С. 52; 58, С. 89]. Тим паче, що отримав від нього інформацію про погано приховане жадання булави. Відтак вирішив негайно притлумити це поривання у зародку, надіславши близько 28—29 липня суворий наказ з'явитися до табору під приводом участі у військовій раді²¹, якої насправді проводити не збирався.

Тим часом М. Кривоніс у боях 26—28 липня 1648 р. біля Старокостянтинова змусив відступити військо Я. Вишневецького, що налічувало 10—12 тис. жовнірів [20, С. 150; 21, С. 159—163; 22, С. 60—61; 25, С. 48, 59—64]. Після цього планував продовження наступу на Меджибіж, Бар, Кам'янець-Подільський. Отримавши близько 31 липня — 1 серпня розпорядження гетьмана негайно з'явитися до табору, відправив у похід на Поділля кілька полків, а сам, найімовірніше, зі старшиною, прихопивши здобич і полонених, поспішив попереду свого війська до гетьманської ставки²² [3, С. 98; 38, С. 88; 50, С. 271], куди дістався 5—6 серп-

²¹ Там само. Ф. 5. Спр. 225/II. Арк. 123; ВКСз. Dział rękopisów. Sygn. 142. S. 613.

²² ЛННБ. ВР. Ф. 5. Спр. 225/II. Арк. 121 зв.; Ф. 103. Спр. X. № 154.

ня. Цілоком несподівано для прибулих, самого М. Кривоноса та чотирьох полковників схопили і прикували ланцюгами до гармати, а понад сотню старшин стратили чи ув'язнили, адже, всупереч гетьманській волі, «наїджали на міста, грабували й самі очолювали свавільні купи». Полонених шляхтичів відпустили²³ [3, С. 98; 56, С. 166]. Згідно з «Артикулами...», вцілілих очікувала смертна кара. Проте наступного дня Б. Хмельницький раптом розпорядився звільнити М. Кривоноса, полковників й інших старшин, віддавши їх на «поруки» Війську Запорозькому (за менш вірогідною інформацією — вони «відкупилися») ²⁴ [5, С. 160]. З яких причин він пішов на цей крок невідомо. Припускаємо, що їх могло бути кілька. Наприклад, масове обурення з боку радикально налаштованих козаків і старшин у війську й отримана інформація про наближення полків М. Кривоноса, чисельність яких складала 16 тис. осіб²⁵, — поява їх у таборі могла спровокувати міжусобицю. Не виключаємо й імовірності особистої зустрічі обох провідників повстання, під час якої Б. Хмельницький зобов'язався звільнити ув'язнених і залишити М. Кривоноса командувачем осібного з'єднання з утворених ним полків, а останній — відмовився від зазіхань на булаву.

Силове розв'язання конфліктної ситуації, з одного боку, запобігло спалаху чвар за владу, з іншого — загальмувало еволюцію гетьманського угруповання в національну протоеліту, що й обумовило укладення Замостянського перемир'я, яке зводило нанівещь політичні наслідки грандіозного розмаху революційної боротьби 1648 р. Проте, як зауважив Ю. Мицик, конфлікт не вичерпався [19, С. 174]. І у цьому дослідник мав слушність, адже не було розв'язано його основної причини, а саме протистояння інтересів радикально налаштованих учасників революції та поміркованої політики угруповання Б. Хмельницького, яке очолювало не тільки Військо Запорозьке, але й уряд держави, що формувалася. Гетьман продовжував шукати порозуміння з Польщею шляхом переговорів. Переконаував її очільників, що порушення перемир'я трапилося «лише через свавільного Кривоноса», котрого називав таким собі «простаком», «який не може себе стримати»²⁶ [2, С. 67]. Оця «миротворча» політика породжувала глибоке обурення серед «черні» війська, котра і «слова» не давала промовити про «мир» та хотіла навіть убити Б. Хмельницького та поставити гетьманом М. Кривоноса²⁷ [1, С. 146; 3, С. 138, 142; 5, С. 153]. Цілоком можливо, що на початку вересня 1648 р. спалахнули заворушення, у зв'язку з чим з'явилися плітки про обрання М. Кривоноса володарем булави після вбивства Б. Хмельницького [3, С. 110; 59, С. 27—28]. Хоч участі в них він не брав, усе ж, як відомо з джерельної інформації, разом із полковником П. Головацьким «відраджував» і «відводив» «чернь від миру» [60, С. 118].

²³ Там само. Ф. 5. Спр. 225/II. Арк. 121 зв.; ВКСз. Dział rękopisów. Sygn. 142. S. 613.

²⁴ ЛННБ. ВР. Ф. 5. Спр. 225/II. Арк. 121 зв.

²⁵ Там само.

²⁶ Там само. Арк. 146 зв.; Ф. 103. Спр. X. № 137.

²⁷ ВКСз. Dział rękopisów. Sygn. 143. S. 63.

На початку другої декади вересня 1648 р. гетьман уже не міг не усвідомлювати того факту, що Польща готується до воєнних дій, та ігнорувати радикалізму настроїв більшості вояків [1, С. 154; 5, С. 204]. Тому розпочав приготування до битви, розмістивши військо у двох таборах: основні сили (бл. 80 тис.) на правому березі р. Іква, а допоміжні (бл. 20—30 тис. осіб) — на лівому під проводом М. Кривоноса, зважаючи на його військовий талант і величезний авторитет серед козацтва. Попри важке поранення 17 вересня в одній із сутичок напередодні битви [1, С. 157, 159; 3, С. 123; 5, С. 195; 61, С. 71], він 21 вересня вміло організував оборону табору, а 23 вересня саме його полки розпочали наступ на польські позиції, що завершився блискучою перемогою. Поділяємо думку М. Грушевського, що подана С. Кушевичем інформація про начебто обстоювання М. Кривоносом на Старокостянтинівській старшинській раді концепту щодо доцільності припинення наступу й укріплення переправ через р. Случ помилкова [4, С. 49; 6, С. 79—80]. Тож схильні гадати, що саме він, а не Тугай-бей, домагався продовження походу, щоб або здобути «повну перемогу над Польщею, або такі умови миру, які по справедливості належать ся» [62, С. 7]. Наше припущення спирається на інформацію одного з полонених козаків під час облоги ними Львова, що Тугай-бей чи головнокомандувач кримського війська Крим Герей намагалися переконати Б. Хмельницького припинити «переслідування ляхів» далі від Львова (до Польщі) [63, С. 138]. На жаль, гетьман у цей час «не мав у думці ані руйнувати польської держави, ані відривати ся від неї», через що похід до Львова й Замостя мав для нього «демонстраційний характер», аби вплинути на вибір короля [62, С. 65—66, 82].

Конститутивний характер розходжень поглядів М. Кривоноса і Б. Хмельницького на мету боротьби переконливо демонструють події Західного походу української армії. Достоту відомо, що перший із них розсилав розвідників і на територію Польщі з метою одержання відомостей про її готовність до воєнних дій [53, №3, С. 105]. На відміну від гетьмана, котрий відмовився від захоплення Львова (засвідчуючи в такий спосіб лояльність і готовність до замирення), М. Кривонос «хотів привести львів'ян до зради»²⁸ й оволодів Високим замком — ключовим форпостом оборони міста [53, №4, С. 118, 120; 62, С. 49—50, 60—61]. Пасивність Б. Хмельницького викликала невдоволення в радикально налаштованих старшин, очільником яких С. Кушевич, знову ж таки помилково, називав полковника І. Богуна, котрий обійняв цю посаду тільки в кінці літа 1650 р. [64, С. 372, 436]. «Частина полковників, — зазначав він, — промовляла за тим, щоби вести війну до повного успіху, себто перенести її в корінно-польські землі і не то що присилувати Річпосполиту згодити ся на всі українські домагання, а просто зруйнувати польську державу і на розвалинах побудувати нове політичне життя українського народу» [4, С. 66—67; 62, С. 65—66]. Знову ж таки допускаємо, що М. Кривонос був якщо не їхнім провідником, то принаймні одним із найактивніших поміж них. При цьому повадився вельми

²⁸ ЛННБ. ВР. Ф. 5. Спр. 5769/III. Арк. 315.

самостійно, вважаючи себе ледь не рівноправним із володарем булави, про що свідчить фраза, промовлена ним із приводу обділення його подарунками з боку львівського магістрату: «Я теж багато що зможу і вже зміг (натяк на захоплення Високого замку — *Авт.*), як і п. Хмельницький, і якби захотів, Львів іще набрався б страху і клопотів». Автор запису, місцевий купець А. Чехович, характеризував М. Кривоноса «амбітною гордою бестією» та «першим полковником» гетьмана [65, С. 276].

Аналіз змісту листопадового листування Б. Хмельницького з королевичем Яном Казимиром, сенаторами, шляхтою, залогою й міщанами Замостя, а також переданих ним умов можливого замирення служить доказом ігнорування гетьманом і його соратниками національних інтересів повсталого народу. Він, як і раніше, продовжував обстоювати винятково інтереси козацької корпорації та православ'я, розглядаючи Річ Посполиту «нашою Батьківщиною (Вітчизною)», а свій виступ — «гріхом», учиненим «проти нашої волі». Головнішими доповненнями до червневих клопотань стали: аби Ян Казимир «зволив бути самодержавцем»; перебування козацтва під безпосередньою владою короля; надання Б. Хмельницькому староства «на Україні», а до нього 20 миль землі; заборона кварцяному війську розташовуватися на теренах козацького регіону; ліквідація унії [2, С. 38—39, 69—84].

У листі до королевича Яна Казимира від 15 листопада Б. Хмельницький сформулював осердя власного політичного кредо щодо форми державного правління Речі Посполитої й мети Західного походу. За його словами, довідавшись від захоплених у Пилявецькій битві полонених, «що Річ Посполита не хоче, щоб ваша королівська милість, наш милостивий пан і заступник, був королем [...] ми навмисне вирушили з усім Військом Запорізьким, вірними слугами вашої королівської м-ті, бажаючи, щоб з волі вашої королівської м-ті, нашого милостивого пана, уже більше не було тих побічних короліків. Просимо господа бога, щоб ваша королівська м-ть, наш милостивий пан, зволив бути самодержавцем, як і інші королі, а не як св. пам'яті їх м-ті предки вашої королівської м-ті, що самі були в неволі, і щоб наша грецька віра залишалася недоторканою, як раніше, без унії і уніатів, і щоб ніде ніякої унії не було. А ми завжди готові вмирати за честь вашої королівської милості» [2, С. 81]. Як зауважував А. Кисіль у виступі 10 жовтня на елекційному сеймі, з листів Б. Хмельницького зрозуміло, що «Річ Посполиту хоче мати таку, аби всі (шляхта та козаки — *Авт.*) були рівноправними й одна була голова, лише: “один король, одна голова, а ми всі рівні...” й козаки також могли обирати короля: “...Ось і ми хочемо знати, кого паном (володарем) будемо обирати”» [63, С. 31].

З огляду на це стає зрозумілою проявлена гетьманом надмірна поступливість під час переговорів із посланцем Яна Казимира Я. Смяровським. 20 листопада 1648 р. він із наближеною старшиною влаштував йому врочисту зустріч, під час якої той навмисне ввів їх в оману, повідомивши про обрання Яна Казимира королем (насправді це сталося 17 листопада, а він залишив Варшаву 15 листопада — *Авт.*) й передав від нього листа. Присутні не без утіхи

сприйняли цю новину, а Б. Хмельницький убачав у цьому акті досягнення поставленої мети, тож й основну підставу для укладення перемир'я. І за присутності всіх зробив багатозначне зізнання: «[...] коли б королевича Казимира не обрали королем, якого він хоче бути слугою і кров свою за його достоїнство готовий пролити, то пішов би просто до Кракова і, взявши корону, вручив би її тому, кому хотів». Проведення безпосередніх переговорів переніс на старшинську раду наступного дня²⁹ [47, С. 310—311].

Проте М. Кривоніс і П. Головацький зайняли іншу позицію. Єдиним джерелом про це залишається «Реляція» Я. Смяровського. Вона збереглася в декількох копіях, в яких помітні відмінності у тлумаченні їхньої програми. В найпоширенішій читаємо: «Кривоніс з Головацьким стояли на тому, аби з цих країв не вступатися, але цю війну завершувати або своїм щастям, або трактатами»³⁰. Чіткіше вона сформульована в іншій копії: «Кривоніс з Головацьким стояли на тому, щоб не відступати з цих місць і, скориставшись досягнутим успіхом, завершити цю війну вигідним миром» [66, С. 453]. І помітно радикальнішого змістового наповнення набула у третьому варіанті: «Кривоніс з Головацьким були на тому, щоб з цих країв не вступатися, але цю війну закінчувати не трактатами, а своїм щастям, яке їх супроводжує»³¹. Який із перелічених варіантів найбільш адекватно відобразив помисел полковників, з'ясувати неможливо (зважаючи на погляди М. Кривоніса в попередній час, схильні вважати — третій). Та це й не так важливо. Головне полягало в тому, що їх проймала ідея домогтися залишення під контролем Війська Запорозького усіх визволених земель Русі та її відокремлення від Речі Посполитої чи то шляхом продовження «війни», чи укладення «вигідного миру».

Я. Смяровський, довідавшись про ці настрої полковників, і побоюючись, аби вони не зашкодили його місії, наполіг на зустрічі зі Б. Хмельницьким та шляхом наклепу на них (мовляв, готували замах) домігся обіцянки від нього не запрошувати їх на раду для обговорення пропозицій короля³². Цього йому вдалося досягнути, мабуть, ще й тому, що, власне, і сам гетьман не хотів бачити їх, як й інших радикально налаштованих, остерігаючись, аби вони не зірвали укладення перемир'я. На раді Я. Смяровський озвучив волю Яна Казимира, що передбачала вимоги визнання його влади, припинення воєнних дій, відведення війська в межі козацького регіону («України») й, вочевидь, обіцянок справедливого «уконтентування» козацьких клопотань. Без їх обговорення гетьман і старшинська рада поспіхом визнали підданство Янові Казимиру та погодилися на укладення перемир'я³³ [66, С. 454].

Утім радикально налаштовані старшини, котрі не брали участі в раді, «до яких долучилася майже вся чернь», зібрали «чорну раду» й порушили

²⁹ Там само. Ф. 4. Спр. 1321/II. Арк. 183—183 зв.; Спр. 3882/II. Арк. 51—52.

³⁰ Там само. Ф. 4. Спр. 1321/II. Арк. 183.

³¹ ВКСз. Dział rękopisów. Sygn. 143. S. 475.

³² ЛННБ. ВР. Ф. 4. Спр. 1321/II. Арк. 183 зв.; Ф. 5. Спр. 3882/II. Арк. 52.

³³ ВКСз. Dział rękopisów. Sygn. 143. S. 477.

перед Б. Хмельницьким вимогу ознайомити їх із метою прибуття Я. Смяровського та передати на розгляд ради королівського листа. Отримавши його, «вчитували кожне слово» й, помітивши «печатку шведського королівства» (до свого обрання польським королем Ян Казимир носив титул шведського монарха — *Авт.*), здійняли «крик», що посланець приїхав для «зради». Ситуацію врятувала тільки рішуча підтримка Я. Смяровського з боку Б. Хмельницького, котрому вдалося втихомирити збунтоване військо і зберегти чинність ухваленого перемир'я³⁴.

Впродовж наступних днів розпочався відхід війська. Б. Хмельницький, мабуть з огляду на масове невдоволення вояків відступом, наказав залишати в містах, розташованих східніше від умовного рубежу р. Горинь — м. Кам'янець-Подільський, залоги, засвідчуючи в такий спосіб на контрольованій території чинність влади Війська Запорозького [50, С. 279]. Незадоволення не припинялося й на початку 1649 р. Так, у середині лютого на Переяславській раді «вся старшина, — за визнанням одного з полонених козаків, — напала на Хмельницького за те, що він відступив від Замостя і не пішов вглиб Польщі» [1, С. 268, 281]. Отож перемогла ідея вже покійного М. Кривоноса (за найвірогіднішою інформацією він помер від епідемії під час повернення війська [37, С. 122]; за іншою, відмовившись залишати околиці Замостя, продовжував воювати з польськими підрозділами³⁵ та, ймовірно, наприкінці 1648 р. загинув), П. Головацького, інших радикально налаштованих старшин.

Отже конфлікт Б. Хмельницького і М. Кривоноса — це прояв не стільки протиборства владних амбіцій, скільки персоніфікованого феномену зіткнення альтернативних тенденцій перебігу повстання: збереження його козацького характеру чи трансформації в Національну революцію. Доведено, що влітку — восени 1648 р. українська державна ідея у формі досягнення відокремлення Русі (України) від Корони Польської генерувалася у свідомості радикально налаштованих старшин і рядових учасників революційної боротьби, неформальним проводирем котрих виступав М. Кривоніс, а не у Б. Хмельницького та очолюваного ним поміркованого угруповання старшин (переважно з реєстрового козацтва). Конфліктна ситуація між ними стала породженням полярності поглядів на характер і мету повстання та зародженням у першого амбіцій оволодіння булавою. Маємо припущення, що розгром Б. Хмельницьким радикальної опозиції став чи не визначальним чинником укладення трагічного для України Замостянського перемир'я. В особистісно-соціальному просторі взаємовідносин обох постатей виділяємо три етапи розвитку. Перший (лютий — травень 1648 р.) відзначався порозумінням між ними в організації війська, проведенні воєнних операцій та витворенні на теренах козацького регіону автономного державного утворення. Другий (червень — перша декада серпня 1648 р.) характеризувався

³⁴ Ibid. S. 477—478; ЛННБ. ВР. Ф. 4. Спр. 1321/II. Арк. 183 зв. — 184; Ф. 5. Спр. 3882/II. Арк. 52 зв.

³⁵ AGAD. Zespol 549. Sygn. 9. T. III. S. 106.

визріванням конфлікту та застосуванням Б. Хмельницьким силового варіанту його розв'язання. Третій (друга декада серпня — листопад 1648 р.) вирізнявся постконфліктною настороженістю зі збереженням розбіжностей у поглядах, що виразно проявилися під час замостянських перемовин 20—21 листопада 1648 р.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Dzherela z istorii Natsionalno-vyzvolnoi viiny ukrainskoho narodu 1648—1658 rr. T. 1: (1648—1649 rr.). Kyiv, 2012 [in Ukrainian].
[Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648—1658 рр. Упоряд. д-р іст. наук, проф. о. Ю. Мицик. Т. 1: (1648—1649 рр.). Київ, 2012. 680 с.]
2. Dokumenty Bohdana Khmelnytskoho (1648—1657). Kyiv: Vyd-vo AN URSSR, 1961 [in Ukrainian].
[Документи Богдана Хмельницького (1648—1657). Упоряд. І. Крип'якевич та І. Бутич. Київ: Вид-во АН УРСР, 1961. 740 с.]
3. Dokumenty ob Osvoboditelnoy voyne ukrainskogo naroda 1648—1654 gg. Kiev: Naukova dumka, 1965 [in Ukrainian].
[Документи об Освободительной войне украинского народа 1648—1654 гг. Состав. А.З. Барабой и др. Киев: Наукова думка, 1965. 828 с.]
4. Kuszewicz, S. Arma Cosacica (1648—1655). In: Zherela do istorii Ukrainy-Rusy. T. VI: Materialy do istorii Halychyny. T. III: Litopysni pamiatky z r. 1648—1657. Lviv, 1913. 3-102 [in Ukrainian].
[Kuszewicz, S. Arma Cosacica (1648—1655). В: Жерела до історії України-Руси. Т. VI: Матеріали до історії Галичини. Збір. і впоряд. Стефан Томашівський. Т. III: Літописні пам'ятки з р. 1648—1657. Львів, 1913. С. 3—102].
5. Michałowski, J. Księga pamiętnicza. Kraków, 1864 [in Polish].
6. Hrushevskiy, M. Istoriiia Ukrainy-Rusy. T. VIII. Ch. III: Khmelnychchyna v roztsviti (1648—1650). Kyiv, 1995 [in Ukrainian].
[Грушевський М. Історія України-Руси. Вид. 2-ге, повтор. Т. VIII. Ч. III: Хмельниччина в розцвіті (1648—1650). Київ: Наукова думка, 1995. 289 с.]
7. Lypynskiy, V. Tvory. Arkhiv. Studii. T. 2: Uchast shliakhty u Velykomu ukrainskomu povstanni pid provodom hetmana Bohdana Khmelnytskoho. Philadelphia; Pennsylvania, 1980 [in Ukrainian].
[Липинський В. Твори. Архів. Студії. Т. 2: Участь шляхти у Великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького. Ред. Лев Р. Білас. Філадельфія; Пеннсіальванія, 1980. 638 с.]
8. Lypynskiy, V. Tvory. Arkhiv. Studii. T. 3: Ukrainy na perelomi 1657—1659. Zamitky z istorii ukrainskoho derzhavnogo budivnytstva v XVII-im stolitti. Philadelphia, 1991 [in Ukrainian].
[Липинський В. Твори. Архів. Студії. Т. 3: України на переломі 1657—1659. Замітки з історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. Ред. Лев Р. Білас і Ярослав Пеленський. Філадельфія, 1991. 346 с.]
9. Narisy istorii Ukrainy. Vyr. IV: M.N. Petrovskiy. Vyzvolna viina ukrainskoho narodu proty hnitu shliakhetskoj Polshchi i pryednannia Ukrainy do Rosii (1648—1654). Kyiv: Vyd-vo AN URSSR, 1940 [in Ukrainian].
[Нариси історії України. Вип. IV: М.Н. Петровський. Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648—1654). Київ: Вид-во АН УРСР, 1940. 268 с.]

10. Крyп'якевич, І.Р. Bohdan Khmelnytskyi. Lviv, 1990 [in Ukrainian].
[Крyп'якевич І.П. Богдан Хмельницький. Вид. 2-ге, випр. і допов. Львів: Світ, 1990. 408 с.].
11. Крyп'якевич, І. Lysty Maksyma Kryvonosa. *Naukovo-informatsiyni biuletyn Arkhivnoho upravlinnia URSSR*. 1965. 2: 57-61 [in Ukrainian].
[Крyп'якевич І. Листи Максима Кривоноса. *Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР*. 1965. №2. С. 57—61].
12. Aranovych, O. Narodnyi heroi Maksym Kryvonis. In: *Rozpovidi pro zaporozkykh kozakiv*. Kyiv, 1991. 164-180 [in Ukrainian].
[Апанович О. Народний герой Максим Кривоніс. В: *Розповіді про запорозьких козаків*. Київ: Дніпро, 1991. С. 164—180].
13. Legkij, V.I. Krestyanstvo Ukrainy v nachalnoj period Osvoboditelnoj vojny 1648—1654 gg. Leningrad, 1959 [in Russian].
[Легкий В.И. Крестьянство Украины в начальный период Освободительной войны 1648—1654 гг. Ленинград, 1959. 175 с.].
14. Lola, O.P. Maksym Kryvonis (Kortkyi istorychnyi narys). Kyiv: Radianska shkola, 1957 [in Ukrainian].
[Лола О.П. Максим Кривоніс (Короткий історичний нарис). Київ: Радянська школа, 1957. 64 с.].
15. Polukhin, L.K. Maksym Kryvonis — heroi vyzvolnoi viiny ukrainsikoho narodu 1648—1654 rr. Kyiv: Vyd-vo AN URSSR, 1952 [in Ukrainian].
[Полухін Л.К. Максим Кривоніс — герой визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. Київ: Вид-во АН УРСР, 1952. 20 с.].
16. Vynar, L. Maksym Kryvonis. In: *Kozatska Ukraina. Vybrani pratsi*. Kyiv; Lviv; New York; Paris, 2003. 353-357 [in Ukrainian].
[Винар Л. Максим Кривоніс. В: *Козацька Україна. Вибрані праці*. Київ; Львів; Нью-Йорк; Париж. 2003. С. 353—357].
17. Vynar, L. Rytannia pokhodzhennia polkovnyka Maksyma Kryvonosa. In: *Kozatska Ukraina. Vybrani pratsi*. Kyiv; Lviv; New York; Paris, 2003. 358-371 [in Ukrainian].
[Винар Л. Питання походження полковника Максима Кривоноса. В: *Козацька Україна. Вибрані праці*. За ред. В. Степанкова. Київ; Львів; Нью-Йорк; Париж. 2003. С. 358—371].
18. Gavryliuk, I. Niewygrana wojna. Sztuka wojenna Bohdana Chmielnickiego i innych dowódców kozackich w latach 1648—1651. *Oświęcim: Napoleon V*, 2019 [in Polish].
19. Mytsyk, Yu. Maksym Kryvonis. In: *Polkovodtsi Viiska Zaporozkoho: Istorychni portrety*. Kyiv: VD "KM Academia", 1998. 164-176 [in Ukrainian].
[Мицик Ю. Максим Кривоніс. В: *Полководці Війська Запорозького: Історичні портрети*. Київ: ВД «КМ Академія», 1998. С. 164—176].
20. Smolii, V., Stepankov, V. Bohdan Khmelnytskyi: polkovodets, dyplomat, derzhavotvorets. Kyiv: Parlam. vyd-vo, 2020 [in Ukrainian].
[Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький: полководець, дипломат, державотворець. Вид. 3-тє, допов. та перероб. Київ: Парлам. вид-во, 2020. 752 с.].
21. Bazydło, M. Łubnie — Konstantynów 1648. *Działalność wojskowa i polityczna Jeremiego Wiśniowieckiego w początkowym okresie powstania Chmielnickiego*. Zabrze: Inforteditions, 2017 [in Polish].
22. Dec, Ł. Bitwa pod Konstantynowem. *Teka Historyka*. Warszawa, 1998. Zesz. 12: 21-73 [in Polish].
23. Drozdowski, M.R. My o nas i o innych. *Szlachta Rzeczypospolitej wobec Kozaczyzny Zaporoskiej w latach 1648—1659*. Białystok, 2015 [in Polish].

24. Kaczmarczyk, J. Bohdan Chmielnicki. Wrocław, 1988 [in Polish].
25. Płowy, D. Od Konstantynowa do Piławiec. Działania wojenne na ziemiach ukraińnych od czerwca do września 1648 roku. Zabrze — Tarnowskie Góry: Inforteditions, 2012 [in Polish].
26. Serczyk, W.A. Na płonącej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny 1648—1651. Warszawa: “Książka i Wiedza”, 1999 [in Polish].
27. Dashkevych, Ya. Perehuk vikiv: try pohliady na mynule i suchasne Ukrainy. *Ukraina: nauka i kultura*. 1993. 26—27: 44-78 [in Ukrainian].
[Дашкевич Я. Перегук віків: три погляди на минуле і сучасне України. *Україна: наука і культура*. 1993. Вип. 26—27. С. 44—78].
28. Smolii, V.A., Stepankov, V.S. Fenomen Ukrainської natsionalnoi revoliutsii XVII st.: komparatyvni ta evrestychni proektsii. Kyiv: In-t ist. Ukrainy NAN Ukrainy, 2019 [in Ukrainian].
[Смолій В.А., Степанков В.С. Феномен Української національної революції XVII ст.: компаративні та евристичні проєкції. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2019. 374 с.].
29. Stepankov, V., Stepankov, V. Rol Khotynskoi kampanii 1621 r. u transformatsii kozatskoi starshyny v ukrainsku politychnu protoelitu (1621—1638 rr.). *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnogo universytetu im. Ivana Obiienka: Istorychni nauky*. 2021. 34: 150-180 [in Ukrainian].
[Степанков В., Степанков В. Роль Хотинської кампанії 1621 р. у трансформації козацької старшини в українську політичну протоеліту (1621—1638 рр.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Обиєнка: Історичні науки*. 2021. Т. 34. С. 150—180].
30. Brekhunenکو, V. Kult pravytelia v svitobachenni khrystyianskykh kozatskykh spilnot XVI — seredyny XVII st. Ukraina kriz viku: Zb. nauk. pr. na poshanu akad. *NAN Ukrainy prof. Valeriia Smoliiia*. Kyiv: In-t ist. Ukrainy NAN Ukrainy, 2010. 337-353 [in Ukrainian].
[Брехуненко В. Культ правителя в світобаченні християнських козацьких спільнот XVI — середини XVII ст. Україна крізь віки: Зб. наук. пр. на пошану акад. *НАН України проф. Валерія Смолія*. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2010. С. 337—353].
31. Brekhunenکو, V. Peredmova. In: Dokumenty ukrainskoho kozatstva XVI — pershoi polovyny XVII st.: universaly, lystuvannia, uhody, pryisiahy. Kyiv, 2016. 7-32 [in Ukrainian].
[Брехуненко В. Передмова. В: Документи українського козацтва XVI — першої половини XVII ст.: універсали, листування, угоди, присяги. Упоряд. В. Брехуненко (відп. секр.) та ін. Київ, 2016. С. 7—32].
32. Stepankov, V. Zrada koroliu chy zakonne pravo na vystup? (Kozats'ke povstannia pershoi polovyny 1648 r. u spryjniatti Vijs'ka Zaporoz'koho). *Sotsium. Al'manakh sotsial'noi istorii*. 2006. 6: 249-256 [in Ukrainian].
[Степанков В. Зрада королю чи законне право на виступ? (Козацьке повстання першої половини 1648 р. у сприйнятті Війська Запорозького). *Соціум: Альманах соціальної історії*. 2006. Вип. 6. С. 249—256].
33. Kochowski, V. Annalium Poloniae ab obitu Vladislavi IV. Climacter primus. T.1. Cracow, 1683 [in Polish].
34. Biernacki, W. Żółte Wody — Korsuń. Częstochowa: АТТЮКА, 2021 [in Polish].
35. Relacje wojenne z pierwszych lat walk polsko-kozackich powstania Bohdana Chmielnickiego okresu “Ogniem i Mieczem” (1648—1651). Warszawa: Vikind, 1999 [in Polish].
36. Storozhenko, I.S. Bohdan Khmelnytskyi i voienne mystetstvo u vyzvolnii viini ukrainskoho narodu seredyny XVII st. Kn. 1: Voienni dii 1648—1652 rr. Dnipropetrovsk: DDU, 1996 [in Ukrainian].
[Стороженко І.С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у визвольній війні українського народу середини XVII ст. Кн. 1: Воєнні дії 1648—1652 рр. Дніпропетровськ: ДДУ, 1996. 320 с.].

37. Bevzo, O.A. Lvivskiy litopys i Ostrozkyi litopyssets. Dzhereloznavche doslidzhennia. Kyiv: Naukova dumka, 1970 [in Ukrainian].
[Бевзо О.А. Львівський літопис і Острозький літописець. Джерелознавче дослідження. 2-ге вид. Київ: Наукова думка, 1970. 199 с.]
38. Velychko, S. Litorups. T. 1. Kyiv: Dnipro, 1991 [in Ukrainian].
[Величко С. Літопис. Пер. з кн. укр. мови В. Шевчук; відп. ред. О.В. Мишанич. Т. 1. Київ: Дніпро, 1991. 371 с.]
39. Hrushevskiy, M. Istoriia Ukrainy-Rusy. T. VIII. Ch. II: Pochatky Khmelnychchyny (1638—1648). Kyiv: Naukova dumka, 1995 [in Ukrainian].
[Грушевський М. Історія України-Руси. Вид. 2-ге, повтор. Т. VIII. Ч. II: Початки Хмельниччини (1638—1648). Київ: Наукова думка, 1995. 224 с.]
40. Brekhunenko, V. (Comp.). Dokumenty ukrainskoho kozatstva XVI — pershoi polovyny XVII st.: universalu, lystuvannia, uhody, prysiahy. Kyiv, 2016 [in Ukrainian].
[Документи українського козацтва XVI — першої половини XVII ст.: універсали, листування, угоди, присяги. Упоряд. В. Брехуненко (відп. секр.) та ін. Київ, 2016. 608 с.]
41. Mytsyk, Yu. Lysty Petryzhytskoho-Kulahu. *Kozatstvo*. 1996. 1 (4): 15-22 [in Ukrainian].
[Мищик Ю. Листи Петрижицького-Кулаги. *Козацтво*. 1996. № 1 (4). С. 15—22.]
42. Evrejskie khroniki XVII st. (Epokha “khmelnichchiny”). Moscow, 1997 [in Russian].
[Еврейские хроники XVII ст. (Эпоха «хмельниччины»). Исслед., пер. и комм. С.Я. Бороваго. Москва, 1997. 288 с.]
43. Shchodennyk Symeona Okolskoho 1637—1638. In: Memuary do istorii Pivdennoi Rusi. Vyp. 2 (persha polovyna XVII st.): 171-292. Dnipropetrovsk: Sich, 2006 [in Ukrainian].
[Щоденник Симеона Окольського 1637—1638. В: Мемуари до історії Південної Русі. Вип. 2 (перша половина XVII ст.). Дніпропетровськ: Січ, 2006. С. 171—292.]
44. Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego hetmana wielkiego koronnego, 1632—1646. Kraków: Societas Vistulana, 2005 [in Polish].
45. Vossoedinenie Ukrainy s Rossiej. Dokumenty i materialy v trekh tomakh. T. II: 1648—1651 gg. Moscow: Izd-vo AN SSSR, 1953 [in Russian].
[Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трёх томах. Ред. кол.: П.П. Гудзенко, А.К. Касименко и др. Т. II: 1648—1651 гг. Москва: Изд-во АН СССР, 1953. 559 с.]
46. Radziwiłł, A.S. Pamiętnik o dziejach w Polsce. T. 3: 1647—1656. Warszawa: PIW, 1980 [in Polish].
47. Pamiatniki, izdannye Kievskoj komissiej dlya razbora drevnikh aktov. T. 1. Otd. 3: Materialy dlya istorii Malorossii: 173-633. Kyiv, 1898 [in Russian].
[Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. 2-е изд. дополн. Т. 1. Отд. 3: Материалы для истории Малороссии. Киев, 1898. С. 173—366.]
48. Kovalskij, N.P., Mytsyk, Yu.A. Analiz arkhivnykh istochnikov po istorii Ukrainy XVI — XVII vv. Dnipropetrovsk: DGU, 1984 [in Russian].
[Ковальский Н.П., Мыщик Ю.А. Анализ архивных источников по истории Украины XVI — XVII вв. Днепропетровск: ДГУ, 1984. 84 с.]
49. Rudawski, W.J. Historia Polska od śmierci Władysława IV aż do pokoju Oliwskiego czyli dzieje Jana Kazimierza od 1648 do 1660 r. T. 1. St. Petersburg, Mohylew, 1855 [in Polish].
50. Stepankov, V. Selianska viina 1648 — pershoi polovyny 1652 rr.: osnovni podii, periodyzatsiia, osoblyvosti, naslidky. *Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi (z naidavnishykh chasiv do kintsia XVIII st.)*. Kyiv, 2005. 5: 263-314 [in Ukrainian].
[Степанков В. Селянська війна 1648 — першої половини 1652 рр.: основні події, періодизація, особливості, наслідки. *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*. Київ, 2005. Вип. 5. С. 263—314.]

51. Zherela do istorii Ukrainy-Rusy. T. IV: Materialy do istorii Halychyny. T. I: Akty z r. 1648—1649. Lviv, 1898 [in Ukrainian].
[Жерела до історії України-Руси. Збір. і впоряд. Стефан Томашівський. Т. IV: Матеріали до історії Галичини. Т. I: Акти з р. 1648—1649. Львів, 1898. IV, 36, 412 с.].
52. Białobłocki, J. Poematy gycerskie. Kraków, 2004 [in Polish].
53. Kushevych, S. Lysty zi Lvova. *Zhovten*. 1980. 1: 114-127; 2: 130-136; 3: 99-116; 4: 117-127 [in Ukrainian].
[Кушевич С. Листи зі Львова. Пер. і вид. Іван Ів. Сварник. *Жовтень*. 1980. № 1. С. 114—127; № 2. С. 130—136; № 3. С. 99—116; № 4. С. 117—127].
54. Twardowski, S. Wojna domowa z kozaki, tatar, moskwą i węgry. Cz. 1. Calissu, 1660 [in Polish].
55. Dashkevych, Ya. Doslidzhennia natsionalizmu. Vstupni notatky. In: «...Uchy nelozhny-mu ustamy skazaty pravdu»: istorychna eseistyka (1989—2008). Kyiv: Tempora, 2011. 737-750 [in Ukrainian].
[Дашкевич Я. Дослідження націоналізму. Вступні нотатки. В: «...Учи неложними устами сказати правду»: історична есеїстика (1989—2008). Київ: Темпора, 2011. С. 737—750].
56. Arkhiv Rannomodernoï Ukrainskoi derzhavy. T. 3: Martyn Holynskiy. Silva rerum (1648—1665). Ch. 1 (1648—1649). Kyiv, 2019 [in Ukrainian].
[Архів Ранньомодерної Української держави. Т. 3: Мартин Голінський. Silva rerum (1648—1665). Ч. 1 (1648—1649). Упоряд.: Орест Заяць, Ярослав Федорук. Київ, 2019. 446 с.].
57. Rebella domowego zdrajcy Chmielnickiego z swawolnem chłopstwem na Ojczyznę Polska. In: Zherela do istorii Ukrainy-Rusy. T. VI: Materiialy do istorii Halychyny. T. III: Litopysni pamiatky z r. 1648—1657. Lviv, 1913. 182-190 [in Ukrainian].
[Rebella domowego zdrajcy Chmielnickiego z swawolnem chłopstwem na Ojczyznę Polska. В: Жерела до історії України-Руси. Т. VI: Матеріали до історії Галичини. Збір. і впоряд. Степан Томашівський. Т. III: Літописні пам'ятки з р. 1648—1657. Львів, 1913. С. 182—190].
58. Smolii, V., Stepankov, V. Ukrainaska natsionalna revoliutsiia (1648—1676 rr.). Kyiv: VD "KM akademiia", 2009 [in Ukrainian].
[Смолій В., Степанков В. Українська національна революція (1648—1676 рр.). Київ: ВД «КМ академія», 2009. 447 с.].
59. Arkhiv Yugo-Zapadnoj Rossii, izdavaemyj Vremennoj komissiej dlya razbora drevnikh aktov: u 37 t. Ch. 3. T. VI: Akty, odnosyashchiesya k epokhe Bogdana Khmelnickogo. Kiev, 1914 [in Russian].
[Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов: у 37 т. Ч. 3. Т. VI: Акты, относящиеся к эпохе Богдана Хмельницкого. Киев, 1914. 1100 с.].
60. Tomashivskiy, S. Shist lystiv S.K. Kushevycha z 1648 r. pro suchasni podii. In: Zherela do istorii Ukrainy-Rusy. T. VI: Materiialy do istorii Halychyny. T. III: Litopysni pamiatky z r. 1648—1657. Lviv, 1913. 107-122 [in Ukrainian].
[Томашівський С. Шість листів С.К. Кушевича з 1648 р. про сучасні події. В: Жерела до історії України-Руси. Т. VI: Матеріали до історії Галичини. Збір. і впоряд. Степан Томашівський. Т. III: Літописні пам'ятки з р. 1648—1657. Львів, 1913. С. 107—122].
61. Soloviova, H. Diialnist polkovnyka Maksyma Kryvonosa v lystakh polskykh nuntsiiv. *Naukovi zapysky*. Kyiv, 2010. 20: 64-75 [in Ukrainian].
[Соловійова Г. Діяльність полковника Максима Кривоноса в листах польських нунціїв. *Наукові записки*. Київ, 2010. Т. 20. С. 64—75].

62. Tomashivskiy, S. Mezhy Pyliavtsiamy i Zamostiem. In: Zherela do istorii Ukrainy-Rusy. T. VI: Materiialy do istorii Halychyny. T. III: Litopysni pamiatky z r. 1648—1657. Lviv, 1913. 1-136 [in Ukrainian].
[Томашівський С. Межи Пилявцями і Замостем. В: Жерела до історії України-Руси. Т. VI: Матеріали до історії Галичини. Збір. і впоряд. Степан Томашівський. Т. III: Літописні пам'ятки з р. 1648—1657. Львів, 1913. С. 1—136].
63. Diariusz sejmu elekcyjnego 1648 roku. Kraków, 2013 [in Polish].
64. Korespondencja wojskowa hetmana Janusz Radziwiłła w latach 1646—1655. Cz. 1: Diariusz kancelaryjny 1649—1653. Warszawa: Neriton, 2019 [in Polish].
65. Zubrytskyi, D. Khronika mista Lvova. Lviv: Tsentr Yevropy, 2006 [in Ukrainian].
[Зубрицький Д. Хроніка міста Львова. Перекл. з польск. мови І. Сварника; наук. комент. М. Капраля. Вид. 2-ге, випр. і допов. Львів: Центр Європи, 2006. 602 с., XXV с.].
66. Krausgar, A. Posolstvo Yakova Smyarovskogo k Bogdanu Khmelnickomu vo vremya osady Zamostya v 1648 g. *Kievskaya starina*. 1894. XLVII. 12: 445-46 [in Russian].
[Краусгар А. Посольство Якова Смяровского к Богдану Хмельницкому во время осады Замостья в 1648 г. *Киевская старина*. 1894. Т. XLVII. № 12. С. 445—460].

Надійшла / Received 18.08.2023

Valerii STEPANKOV

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Head of the Department of World History,
Kamianets-Podilskiy National Ivan Ohiienko University (Kamianets-Podilskiy, Ukraine)
stepankovk@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-2963-6726>

Vitalii STEPANKOV

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Senior Lecturer,
Department of History of Ukraine,
Kamianets-Podilskiy National Ivan Ohiienko University (Kamianets-Podilskiy, Ukraine)
stepankov.vitalii@kpn.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0002-5497-9344>

**B. KHMELNYTSKYI VS M. KRYVONIS:
RIVALRY FOR THE BULAVA OR CONFRONTATION
OF VIEWPOINTS ON THE NATURE AND PURPOSE
OF THE REVOLUTIONARY STRUGGLE OF 1648?**

The current article attempts to reconstruct the relationship between two prominent figures of the initial stage of the National Revolution 1648—1676. **The main objectives of the study** are to determine the factors that caused the differences in the political sphere of activity, to clarify the process of their development into a conflict ground of clash of views on the nature and purpose of the national uprising, which transformed into a revolution, and to reveal the role of personal ambitions of each of them in this confrontation. **The research methodology** is based on the theoretical frameworks of historical science of the twentieth and early twenty-first centuries, the Annales school in particular, and the scientific views of A.J. Toynbee and J. Le Goff. The principles of objectivity, historicism, alternativity, and systematicity and the following methods are used: chronological, periodization, retrospective, reconstructive, historical

and genetic, synchronic, historiographical analysis, and synthesis. **Main results.** The analysis of the source base and scientific achievements of predecessors has revealed that the conflict between B. Khmelnytskyi and M. Kryvonis is a manifestation not so much of the confrontation of ambitions for power as of the personalized phenomenon of the clash of alternative trends during the uprising: the preservation of its Cossack character or transformation into the National Revolution. It is proved that in the summer — autumn of 1648, the Ukrainian state's idea in the form of achieving the separation of Rus (Ukraine) from the Crown of Poland was generated in the minds of radical elders and ordinary participants in the revolutionary struggle, whose informal leader was M. Kryvonis, and not in B. Khmelnytskyi and the moderate-agreement group of elders (mainly from the registered Cossacks) led by him. The conflict between them was the result of the polarity of their views on the nature and purpose of the uprising and the emergence of ambitions to take over the bulava. In the personal and social space of the relationship between the two figures, we can distinguish three stages. The first (February — May) was marked by mutual understanding between them in the conduct of military operations. The second (June — the first decade of August) was characterized by the growth of the conflict and B. Khmelnytskyi's use of force to resolve it. The third (second decade of August — November) was characterized by post-conflict alertness with the persistence of differences in views, which were clearly manifested during the Zamostyansky negotiations on 20—21 November 1648. **Prospects for further research** are seen in the need to study the processes of transformation of the Cossack elders into the Ukrainian political proto-elite in 1648 and the impact of the political activities of B. Khmelnytskyi and M. Kryvonis on them. **The practical significance of the results** obtained is in their possible use by scholars to write monographs and articles on the history of the National Revolution of the 17th century, as well as by university professors and teachers in the educational process. **The originality of the study** is due to the first attempt in historiography to reconstruct a holistic picture of the genesis, development, and violent resolution of the conflict between B. Khmelnytskyi and M. Kryvonis, as well as their political views.

Keywords: *B. Khmelnytskyi, M. Kryvonis, Cossack elders, revolutionary struggle, confrontation, groups, views, Zamość armistice.*